

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 3 p. 241-254, May 2013

Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri *Merv in the Nineteenth Century in Light of Travel Books*

Seda Yılmaz Vurgun
Sakarya Üniversitesi- Sakarya

Öz: Bu çalışma kapsamında Ondokuzuncu yüzyıl boyunca belli misyonlar doğrultusunda Merv'e gelen veya şehirden söz eden Edmund O'Donovan Valentine Baker, Henri de Couliboeuf de Blocqueville, Arminius Vambery, Elkan Adler, Eugene Schuyler, Alexander Burnes, I. A. MacGahan, Olufsen ve Muhammed Zahir Bigi gibi seyyahların eserleri incelenmiştir. Bu çerçevede Merv şehrinin tarihi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra seyahatnamelerin ışığında şehrin iklim ve bitki örtüsü, demografik yapısı, yönetim anlayışı, sulama sistemleri ve tarımı, dini ve ticari hayatı üzerinde durulmuştur. Tarihi M.Ö. 2000'li yıllara kadar giden şehir, Selçuklular zamanında en parlak dönemini yaşamış daha sonra bu durumunu koruyamamıştır. Ondokuzuncu yüzyılda girift sulama sistemine sahip tarımsal yönden önemli bir yerleşim yeri olan şehirde Türkmenler, Yahudiler ve İranlılar gibi farklı etnik kökene sahip insanlar yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Merv, Seyyah, Türkmen, Yahudiler, Edmund O'Donovan

Abstract: This study examines the traveler books of Edmund O'Donovan Valentine Baker, Henri de Couliboeuf de Blocqueville, Arminius Vambery, Elkan Adler, Eugene Schuyler, Alexander Burnes, I. A. MacGahan, Olufsen and Muhammed Zahir Bigi, who had visited Merv or mentioned about the city in the nineteenth century. After giving general information about the history of the city, the article summarizes the climate and flora of the city, as well as its demographic and administrative structure, agriculture and irrigation systems, religious and commercial life according to the travel books. The history of Merv goes back to 2000 B.C. and it had its most prominent period during the reign of Seljuk Empire after its prominence gradually declined. In the nineteenth century Merv had a complex irrigation system with a significant agricultural potential that helped to host diverse ethnic groups such as Turkmens, Jews and Persians.

Key Words: Merv, Traveler, Turkmen, Jews, Edmund O'Donovan

Giriş

Merv tarihin ilk dönemlerinden itibaren değişik adlarla günümüze kadar gelen dünyanın sayılı şehirlerindendir. Merv şehrinin ünü tarihî yönü ile olduğu kadar bir medeniyet merkezi olarak da, bulunduğu coğrafyanın dışına yayılmıştır. Uzun bir süre “Horasan’ın Kabesi” ve “Horasan’daki tüm şehirlerin anası” olarak tarif edilecek ölçüde siyasi, iktisadi ve ilmi bir merkez olmuştur.

Murgap Deltası’nın aşağı kısmında yer alan şehir, stratejik bir mevkie sahiptir.¹ Tarihi İpek Yolu üzerinde olan Merv, İran, Hindistan, Afganistan, Çin ve Türkistan’a giden kervan

¹ A. Yakubovsky, “Merv”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972), 773.

yollarının kavşak noktasında olma özelliğini önemli bir zaman birimi içinde muhafaza etmiştir.²

Tarihi MÖ 2000’li yıllara kadar giden Merv şehrinin tarihî ve kültürel temellerinin Marguş medeniyeti tarafından atıldığı ve şehrin kurucularının Ahamenişler değil, çok daha kuvvetli bir ihtimalle Türklerin ataları olan Proto-Türkler olabileceği ileri sürülmektedir.³

VIII. yüzyılda Arapların hâkimiyetine giren Merv, Maveraünnehir’in fethinde ve yeniden örgütlenmesinde üs vazifesi görmüş ve ilk parlak dönemini yaşamıştı.⁴ Tahirîler döneminde merkez Nişabur’a kaymış, Merv ise ekonomik önemini korumuştur. Şehir Tahirîlerin ardından Sâmanîlerin hâkimiyetine girmiş ve bundan sonra yeni başkent Buhara olmuştur.⁵ Ancak Tahirîler ve Sâmanîler devirlerinde Merv merkez olma özelliğini yitirse de yine de Horasan’ın en büyük şehirlerinden biri olma özelliğini korumuştur.⁶ Merv, Sâmanîlerden sonra Gazneli hâkimiyeti sırasında da Nişabur’a nazaran ikinci planda kalmıştır.

Merv tarihindeki ikinci parlak dönemini Selçuklular zamanında yaşamıştır. Şehir Dandanakan Savaşı’nın ardından yapılan kurultayda alınan bir kararla Doğu Horasan’ın hâkimiyetini eline alan Çağrı Bey’in idare merkezi olmuştur. Çağrı Bey ve oğlu Sultan Alparslan burada kendi adlarına sikke bastırıp, hutbe okutmuşlardır.⁷ Bu dönemden itibaren Merv, Türkmenlerin merkezi olarak daima hafızalarda yer etmiştir.⁸

Sultan Alparslan’ın Selçuklu tahtına geçmesi ile birlikte şehir Horasan’ın idaresiyle görevlendirilen Selçuklu şehzadelerinin ikamet merkezi haline gelmiştir. Sultan Sencer zamanında Büyük Selçuklu Devleti’nin başşehri olan Merv her açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Çok sayıda medrese ve kütüphanesiyle bir ilim merkezi haline gelmiştir.⁹ Oğuzlar 1153 yılında, Çağrı Bey zamanından beri İran sultanlarının ve hatta onlardan önceki devlet yöneticilerinin hazinesi ile dolup taşan Merv’i, üç gün üç gece yağmalayarak, yakıp yıkmışlardır.¹⁰ Moğol istilası sırasında Cengiz Kağan’ın oğlu Tuluy tarafından yağma ve tahrip edildiği gibi halkı da kılıçtan geçirilmiştir.¹¹ Ancak bir müddet sonra şehrin yeniden imar edildiği görülmektedir.

Timurlu hükümdarı Şahruh, Merv’i eski parlak günlerine döndürmek için 1410 yılında yeni bir bend yaptırarak sulama kanallarını tekrar faaliyete geçirdiyse de yeterli miktarda su temin edilememiş ve suyu eski yerleşim merkezine taşıyabilmek mümkün olmamıştır. Şah İsmail’in 1510

² Elkan Nathan Adler, *Jews in Many Lands*, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1905), 214.

³ Orhan Tan, *Merv*, (Ankara: Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı Yayınları, 2000), 18.

⁴ O. Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, (London: William Heinemann, 1911), 404.

⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *İslam Ansiklopedisi*, C.29, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 222.

⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (İstanbul: Kervan Yayınları, 1981), 101.

⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 79; Ali Sevim & Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarık Kurumu Yayınları, 1995), 26-27; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, C.1 (Manisa: Emek Matbaası, 2007), 16; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008), 23.

⁸ Yegen Atagarriyev, “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, *Türkler*, C.5, (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları 2002), 388.

⁹ Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), 163; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2001), 195.

¹⁰ Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cam’üt-Tevarih*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 182.

¹¹ Cüveynî, age, 163.

yılında Şîbânî Han'ı yenilgiye uğratmasından sonra Safevî hâkimiyetine giren şehir zaman zaman Özbek hücumlarına maruz kalmıştır. XVIII. yüzyılda Buhara Emiri Şah Murad'ın Murgab bendini yıkıp halkı sürgüne göndermesi yüzünden şehir canlılığını tamamen kaybetmiştir.¹² 1845 yılında Buhara emirlerinden Nasrullah hanlığını genişletmek için Hive hanına karşı savaş açmış ve Merv'i işgal etmiştir.¹³

Rusya'nın Türkistan'ı istila etmek için 1865 yılında başlattığı toplu harekât çerçevesinde önce Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının işgali tamamlanmış; bundan sonra sıra Türkmenlerin itaat altına alınmasına gelmiştir. Bu çerçevede 1879 yılında bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşayan Türkmenlere karşı harekete geçilmiş; başta Göktepe katliamı olmak üzere Türkmenlere ağır zayıtlar verdirilerek bölgenin işgal süreci tamamlanmış ve Rusya'nın nüfuzu Pamirlere dayanmıştır.¹⁴ Ruslar kendilerini yıllar yılı uğraştıran Türkmenler için özel bir kanun çıkartarak onları diğer Türkistan Türklerinden ayrı değerlendirmiş ve daha sıkı gözetim altında tutmaya başlamışlardır.¹⁵ Türkmenistan'ın işgal sürecinde Merv Şehri 1884'te Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.¹⁶ Merv günümüzde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

İklim ve Bitki Örtüsü

Cüveynî, Merv'i Horasan'ın en güzel toprağına sahip yer olarak tarif etmiş ve havasının güzelliğini vurgulamıştır.¹⁷ Merv'de kışın en fazla bir ay kar yağardı. İlkbahar, takriben bir ay sürer ve sağanak halinde boşalan gelip geçici, fırtınalı yağışlar görülürdü. Yazın sıcaklık oldukça fazla idi. Genellikle ilkbaharda ve sonbaharda kuzeybatıdan çok şiddetli rüzgârlar eser ve rüzgârın çölden kaldırdığı kum, bitkileri örterek bir sürü tepecik oluştururdu. Buna rağmen kumlu sahaların hemen yanında köklerini derinlere salarak besin bulan, sıcaklığa ve susuzluğa karşı koyan çalılıklara ve diğer bitkilere rastlanmakta idi. Murgab nehrinin kıyıları, boyları üç metreden az olmayan ve yakacak olarak kullanılan sık kamışlarla ve çalılıklarla örtülüydü.¹⁸

Nüfus

Önemli ticaret yollarının bölgeden geçmesi nedeni ile bu coğrafyada çeşitli etnik kökenlerden insanlar bir araya gelmişti. Şehrin nüfusunu meydana getiren ahalinin etnik yapısı oldukça karışık görünmektedir.¹⁹ Merv, Hive Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında sürekli el değiştiren bir şehirdi. Nüfusu, hâkimiyetine girdiği devletin inisiyatifine göre farklılık göstermiştir. Bazen halk göçe zorlanmış, bazen de şehirde yeni iskân alanları açılmıştı. Buhara

¹² Özgüdenli, agm, 222.

¹³ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C.8, (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 568.

¹⁴ Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989), 138-183; Edward Allworth, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance A Historical Overview*, (London: Duke University Press, 1994), 148-149.

¹⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 131.

¹⁶ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 320; Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir'e Seyahat*, (İstanbul: Kitabevi, 2005), 84.

¹⁷ Cüveynî, age, 163.

¹⁸ George N. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, (London: Frank Cass & Co. Ltd, 1967), 113.

¹⁹ Edmond O'Donovan, *The Merv Oasis*, C. II. (London: Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, 1882), 152.

Emiri Şah Murad 1785 yılında şehri istila ettikten sonra Merv ahalisinin bir kısmını zorla Semerkand'a yollaması önemli göçlerden birisi olarak kabul edilmektedir.²⁰

1795'ten sonra Türkmen kabilelerinin Merv şehrinde tekrar yoğunlaştığı gözlemlenmiştir.²¹ 1889 da Merv'e gelen George N. Curzon, şehirde yaşayan Türkmenlerin sayısının 110.000 civarında olduğunu ileri sürmektedir.²² Bunların hepsi bir yerde yaşamayıp daima ayrı ayrı yerlerde ikamet etmekte olup kabileler ayrı ayrı göç etmekteydi. Bazen üç dört bin bazen on-onbeş bin çadır hatta daha fazlası bir arada bulunurdu.²³

Teke Türkmenleri Merv şehrinde yaşayan en önemli Türkmen kabilesi olup Merv vahasında ve Murgab nehri kıyılarında yaşarlardı.²⁴ Blocqueville 30.000 kadar çadıra sahip olduklarını not etmiştir.²⁵

Teke Türkmenlerinin bir kolu olan Kara Türkmenleri, Merv ile Andhuy arasında konargöçer bir yaşam sürerdi. Kara Türkmenleri 1.500 kadar çadıra sahip olup, Türkmenlerin en küçük oymağıydı. Tümü çapulla geçindikleri için komşularıyla sürekli savaş halindeydiler.

Arapların Merv şehrini fethettiği dönemden beri yiğitlikleri ile ünlü olan Salur Türkmenleri yörenin en eski sakinlerindendirler. 8.000 kadar çadır halkından oluşmaktaydı.²⁶ Salur Türkmenleri Yalvaç, Karaman, Ana Boleği denilen üç aşirete ayrılmışlardı.²⁷

Güney ve güneybatıya doğru uzanan daha küçük vahalarda Sarık ve Salur Türkmenleri ayrı ayrı yerleşim bölgelerinde yaşarlardı. Vambery, Sarık ve Salur Türkmenlerinin sayısını ayırmı yapmadan yaklaşık 60.000 kadar olduğunu söylemektedir.²⁸

M.Ö. IV. yüzyıldan beri Merv'de Yahudiler de yaşamaktaydılar. Türkistan'da Yahudilerin kalabalık bir şekilde yerleştikleri yer daha ziyade Merv olmuştur.²⁹ Yahudilerin Türkistan bölgesine gelişlerinde İpek Yolu ticareti etkili olmuştur. Yahudiler İpek Yolu'nun gelişmesinde ticaretteki kabiliyetleri sebebi ile önemli bir rol oynamışlardır. XIX. yüzyılda Merv'de yaşayan Yahudiler, şehrin ihtişamlı zamanlarının tüccarlarının soyundandılar.³⁰ Bu yüzyılda Yahudilerin şehirdeki sayıları oldukça azdır.³¹ Yahudilerin sayısının 300 kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Halkı oluşturan diğer guruplar ise, 3.500 civarında Tatar ve İranlı, aynı sayılarda Ermeni, 2.000'den fazla Rus ve Polonyalı, 1.000 kadar Hiveli ve Buharalı bulunmaktadır. Sayıları net olarak bilinmese de Kafkasyalılar, Yunanlılar, Almanlar, Macarlar, Afganlar, Kırgızlar ve İranlı esirler vardır.³² Merv şehri Horasan'a yapılan çapul hareketinin üssü

²⁰ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 104.

²¹ İbrahim Atalay, "Türk Dünyasının Coğrafyası", *Türkler*, C.1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 253.

²² Curzon, age, 113-114.

²³ İ. A. MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1995), 207.

²⁴ Valentine Baker, *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-Turkoman Frontier*, (London: Chatto and Windus, Piccadilly, 1876) 211.

²⁵ Henri de Coulboeuf de Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 53.

²⁶ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), 49.

²⁷ Saray, age, 1989, 10.

²⁸ Curzon, age, 113.

²⁹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 28.

³⁰ Arık, age, 29; O'Donovan, age, 129.

³¹ O'Donovan, age, 172.

³² Curzon, age, 113.

olduğundan burada her zaman çok sayıda köle bulunurdu. Şehirde kölelerin miktarı değişken bir yapıya sahipti.³³

Emir Haydar döneminde Merv halkı Buhara'nın merkezine göç ettirilmiştir. Bu dönemde Merv, Buhara Emirliği'ndeki sürgünlerin gönderildiği şehir hüviyetindedir. Bu emir döneminde Merv şehrine birçok suçlu transfer edilmiştir. Bir sürgün yeri haline gelen şehirde hanın 400-500 kişiden oluşan ve her üç yılda değişen bir garnizonu bulunuyordu.³⁴

Şehrin Tasviri

Merv şehrinin kültür merkezi haline dönüşmesinde ve gelişmesinde İpek Yolu'nun büyük etkisi olmuştur. Bu yolun Merv üzerinden geçmesi diğer komşu halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına imkân sağlamıştır.³⁵

Horasan ve Maverâünnehir'de feodal bir düzene doğru gidiş şehirlerin yapısını etkilemiş ve şehirler etrafı duvarla çevrili şatovari küçük yerleşim birimleri şeklinde ortaya çıkmıştır. VI. yüzyıldan sonra bölgede feodal düzenin ölçülerini aşarak oluşan büyük şehirlerden biri de Mervdir.³⁶

Merv Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada üç bölümlü şehir formunda idi. Arap coğrafyacıların ifadesine göre, şehir X. yüzyılda, eski ve yeni Şehristan ile Rabad bölümünü içine alan geniş bir surla çevrilmiş durumdaydı. XI. yüzyıldan sonra önemli bir merkez durumuna yükselen şehir, doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde ikiye bölen iki büyük caddenin kesişme noktasında cami, saray, medrese, çarşı gibi dini, idari ve sosyal yapılar konumlanmıştı.³⁷ Arapların fethi ile burası İslam'ın en büyük merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin yarısına Araplar yerleşmiş ve yerli halk ile birlikte yaşamaya başlamışlardır.³⁸

Merv şehri Selçuklular döneminin en düzenli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Şehir planlaması faaliyetlerine girişilmiştir. Şehirde ağaçlandırma yapılmış ve bu ağaçların sulanması için yanlarına açık su rezervuarları konulmuştur.³⁹

Merv'de başka şehirlerde pek görmediğimiz mahalleleri birbirinden ayıran sur duvarlarına rastlanmaktadır.⁴⁰ Surlar balçık ile çığ tuğladandır ve üst kısımları pişmiş tuğla ile süslenmiştir.⁴¹

Merv'in mimari yapıları Moğol istilasıyla tamamıyla yıkıma uğramış, şehir önemli yapılarını kaybetmiştir. Bu dönemde Murgab bendinin yıkılmasıyla Merv vahası çöl haline

³³ Baron Meyendorf, "A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım: II, (London: Routledge, 2004), 59.

³⁴ Meyendorf, age, 30; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009), 41.

³⁵ Güçmurat Soltanmuradov "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", *Türkler*, C.8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 863.

³⁶ Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, C.3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 152.

³⁷ Can, agm, 154-155.

³⁸ Emel Esin, "Merv" *Türk Ansiklopedisi*, C.24, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1976), 19.

³⁹ Gülnisa Aynakulieva, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, C.5, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 383.

⁴⁰ Can, agm, 157.

⁴¹ Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Türkler*, C.3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 142.

geldiği için uzun süre şehirde ve çevresinde yapılaşma açısından kayda değer bir canlanma olmamıştır.⁴²

XIX. yüzyıla gelindiğinde Merv şehri kerpiçten yapılmış, yüksek ve sağlam surlarla korunmaktaydı. Surlar kulelerle tahkim edilmiş ve derin bir hendekle çevrilmişti.⁴³ Bu hendekler şehir savunmasının güçlendirilmesinin yanında şehrin su ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlamaktaydı.

Merv şehrinde mesken ihtiyacı coğrafi koşullar ve inançlar doğrultusunda karşılanmıştır. Halk genelde fakir olduğundan çevrede var olan doğal materyalleri kullanarak evlerini yapmaya çalışmıştır. Merv vahasının dört tarafı çöllerle çevrilidir.⁴⁴ Bu nedenle evlerin yapımında sarı çamur kullanılmıştır. O'Donovan, Merv şehrindeki boz renkli kubbe şeklindeki evleri arı kovanına benzetmiştir.⁴⁵ Merv'de evler kerpiçten yapılmıştır ve duvarları alçaktır.⁴⁶

Merv şehrindeki etnik durumlara göre yaşam alanları da farklılık göstermekte idi. Yahudi köyüne ziyarette bulunan O'Donovan, burayı diğer köylere göre oldukça ileri bir seviyede bulmuştur. Yahudi mahallesinde evlerin arasında çember ve demir tellerle bağlanmış ticaret eşyaları görmüştür. Yahudilerin eşit ticari haklara sahip olması durumunda vahadaki işlerin nasıl yürüyeceğini düşünmekten kendini alamamıştır. Evler sarı balçıkla sıvanmış, kuleye benzer yapılar şeklinde idi. Bu durum Yahudi yerleşimine hisar görüntüsü vermiştir. Yerleşimin tamamı Yahudi değildir.⁴⁷

1897 yılında Merv'e gelen Elkan Adler, bir zamanlar çağrıldığı lakapla, "Asya'nın Kraliçesi" olarak adlandırılan kenti cansız ve kasvetli bulmuştur. Merv'in 3-4 kilometre uzağındaki toz yığınları ve çevresinde bulunan harabelerin kalıntıları şehrin kasvetli görünmesine neden olmuştur.⁴⁸

Yönetimi

1880'lerin başında Merv şehrine gelen ve burada gözlemler yapan İngiliz Edmund O'Donovan, o dönemde Merv Şehrinin yönetiminde Teke Türkmenlerinden Toktamış ile Ötemiş klan etkin olduğunu eserinde ifade etmiştir. Yine onun ifadelerinden anlaşıldığı kadarı ile Toktamış klanı Murgab nehrinin doğusunda, Ötemiş klanı ise batısında yaşamlarını sürdürmektedir. Bu klanlardan Toktamış klanı sayıca kalabalık olup Ötemiş klanı üzerindeki öncelik hakkı sadece onursal ve semboliktir.⁴⁹

Seyyah MacGahan, kabilelerin birkaç kısma ayrılıp başlarında bir reisleri olmasına rağmen hükümet usulünü henüz öğrenememiş olduklarını ve yönetim açısından adil olmadıklarını belirtmiştir. Biri lider olarak ortaya çıkarsa derhal ortadan kaldırıldığını gözlemlemiştir. Tebaanın kanunsuz bir durumda idarecilere karşı çıkmayıp itaat etmelerini eleştirmiştir. Muhalefet etmenin kültürde yeri olmadığını ayrıca not etmiştir.⁵⁰

⁴² Yüksel Sayan, "Merv", *İslam Ansiklopedisi*, C.29, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 224.

⁴³ Blocqueville, age, 37.

⁴⁴ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 88.

⁴⁵ O'Donovan, age, 113.

⁴⁶ Blocqueville, age, 37.

⁴⁷ O'Donovan, age, 152.

⁴⁸ Adler, age, 213.

⁴⁹ O'Donovan, age, 159.

⁵⁰ MacGahan, age, 208.

Merv Tekelileri: Baksı, Burgaz, Sultan-Aziz, Daş-Ayaq, Çiltek, Mırış, Kara-Ahmet, Tufaz, Berin, Alaca, Körsağır, Hocasofu, Gökçe, Amanşah, Kongur, Khar, Yusuf, Kara, Yarık, Halil, Bükrü, Kharın, Yezdi ve Karaca olmak üzere 24 kabileye ayrılırlardı.⁵¹

O'Donovan, Türkmenlerin bir bakışta karşısındaki Türkmen'in hangi klanı ait olduğunu söyleyebildiğini; ancak dışarıdan bakan bir insanın onları ayırt etmesinin son derece güç olduğunu, halkın devlet hayatında geleneklerine bağlı olduğunu, kabilelerin kendilerini sembolize eden bazı aksesuarlar giydiklerini belirtmekte ve kuşağı özel olarak düğmelemenin ve şapka giymenin Sultan Aziz klanının üyelerinin simgesi olduğunu ifade etmektedir.⁵²

Türkmen kabileleri arasında kan birliği olmasına rağmen çoğu zaman birbirleri ile geçinemezlerdi. Türkmen kabilelerinin bütün Orta Asya göçebelerinde olduğu gibi kabile şecereleri ve geleneksel bölgeleri vardı.⁵³ Ruslar Türkistan bölgesi ile ilgilenmeye başladıklarından beri geçimsizliği devam ettirebilmek için ellerinden geleni yapmışlardı.⁵⁴

Her bir klanı kavimin hanıyla uzaktan akrabalık iddiasında bulunan kalıtsal bir şef ya da Kethüda başkanlık yapardı. Kethüdalar kendi klanlarının yönetiminde bulunurlardı. Aslında bu iş kadırlara ait olsa da zaman zaman kethüdalar etkili olurdu.

Kadılar Kuran'ı bilen ve onun yasal öğretilerine aşina kişilerdir. Hanlar ya da Kethüdalar onları *hâkim* olarak atarlardı. Genellikle kadılar kervanlar ya da ticaretle ilgili daha karmaşık sorunlarla ilgilenirlerdi. Han ve kethüdalar ise daha çok derin şariat bilgisi gerektirmeyen meselelerle meşgul olurlardı. Pazarın kurulduğu günlerde hanın kendisi toplum önünde yargıyı yönetirdi. Çoğunlukla da değneğiyle kısa cezalara çarptırırdı. Örneğin bigar⁵⁵ zamanı çalışmama gibi toplum hizmetini görmezden gelme parayla cezalandırılırdı. Eğer suçlu ödeyemezse şapkası çıkarılır, elleri yana bağlanırdı. Bir, iki saat güneşe maruz bırakılırdı. Hırsızlar kazığa bağlanmaktaydı. Cezalar daha da ağır olabiliyor ve kişinin saygınlığı dikkate alınmadan uygulanıyordu.

Kişiler arası ağız kavgası oldukça seyrek. Cinayet olaylarında bile öldürülenin eşi ya da yakın akrabası istemedikçe ölüm cezası verilmiyordu. Kethüdalar genellikle cemaat içindeki zenginlerden olurdu. Klan üyelerinden hiçbir katkı almazlardı. Yabancılar Kethüda tarafından ağır lanıyordu. Karşılığında Kethüda, eğer ziyaretçi varlıklısı en azından yiyeceğinin iki katını hediye olarak beklerdi.

İki han tarafından yönetilen yirmi dört Kethüda ve onlara yardım eden mevki ve tecrübe sahibi Aksakallar, klanlar meclisini oluşturmaktaydı.⁵⁶ Aksakal olarak seçilen kişinin akıllı, tecrübeli, adil ve kabilenin menfaatini koruyabilecek kabiliyette bir şahıs olması gerekirdi.⁵⁷

Kethüdalar ve Aksakallardan oluşan klanlar meclisi ulusal siyaset hakkında karar vermek için toplanmaktadır. Hanlar ve Kethüdalar devletin yönetimini oluşturur, kendi rehberliklerinde halkın kabul edilmediği özel meclisleri elinde bulundururlardı.⁵⁸

Kethüdalara savaşta büyük askerî yetenek gösteren basit klan adamlarına da verilen serdar unvanı verilirdi. Unvan oldukça onurluydu. Akrabaları Ahal Teke Türkmenleri gibi Merv halkının içinde bulunduğu aralıksız yağmada serdar unvanını kazanmak için pek çok

⁵¹ Blocqueville, age, 53-54.

⁵² O'Donovan, age, 160.

⁵³ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, (İstanbul: Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz), 66.

⁵⁴ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, (İstanbul: Sile Matbaası, 1970), 33.

⁵⁵ Türkistan'da bigar için bkz. Yuri Bregel "Bigar, Bigari", *Elr*, C.4, 249-251.

⁵⁶ O'Donovan, age, 161-162.

⁵⁷ Blocqueville, age, 54.

⁵⁸ O'Donovan, age, 162.

fırsat olurdu. Komutan olarak yetenek iddiası olmadan cesur savaşçı adını kazanmış biri bahadır olarak anılır, Çağatayca'da batur diye telaffuz edilirdi. Serdarlar savaş zamanı içinden komutanların seçildiği bir sınıftı. Eğer Han yetenekliyse ulusal güçlerini doğal olarak kendi yönetirdi; ancak yaşından ya da herhangi bir nedenden dolayı komutan olarak rol alamazsa aksakallar meclisi tarafından Serdarlar arasından geçici bir askerî başkan seçilirdi. Eğer hanın yeteneksizliği oldukça belirginse görevine son verilebilirdi. Ona en yakın yetenekli akrabası bu makama seçilirdi.

Savaş zamanı her iyi yapılı adam meclis tarafından savaş meydanında ya da hisarda hizmete çağrılırdı. Nüfusun tamamı silahla eğitim aldığından savaş için ordu oluşturmada sıkıntı olmazdı. Serdar ya da kethüda dışında rütbeleri olan yetkili ve askerî sınıf yoktu. Bu tarz bir organizasyonun eksikliği Merv güçlerinin uzun süreli seferlerde ve özellikle Avrupa ordusu karşısında tutunmasını imkânsızlaştırmıştır. Rütbeli asker yokluğu askeri talimlerle ve silah kullanımında adamların kişisel eğitimiyle telafi edilmektedir. Kalelerin ardında çılgınca savaşılabırlar, ancak düzenli bir seferin karmaşık eylemlerini yürütemezlerdi. Düşmanın planlarına zarar verebilirler, ancak kendilerininkini uygulayamazlardı. O'Donovan, Merv'e geldiğinde ayakta gördüğü tek ordu *Yassavul-Başı* olarak adlandırılan iki yetkilinin komutasındaki bin kişilik atlı polis gücüydü. Onların görevi konseyin emirlerini uygulamak, Buhara ve Meşhed'den Merv'e gelen kervanlara eşlik etmektir.

O'Donovan'ın ziyareti sırasında Merv'de mali düzenin zayıflığı göze çarpmaktadır. Pazardaki tüccarlar kendilerini ticaret yeri, yollar ve köprüleri vaha ile birleştiren yerlerin ihtiyaçlarıyla değerlendiriyorlardı. Köprüler yalnızca akıntıyı geçen ağaç gövdesiydi, toprak ve kamışla örtülüydü. Çok küçük bir vergi de tezgâhları kullanan Yahudilere konulmuştu. Güvenlik güçlerinin masrafları Merv'den geçen deve ve at yükleri üzerinden alınan yirmi beş kranlık vergiyle karşılanıyordu. Güvenlik güçlerinin masrafları halkın sırtına yüklenmiyordu. Başkanlar kendi özel varlıkları üzerinde klanlarına hiçbir ekonomik fayda sağlamadan yaşarlardı. Zaten Türkmenlere belli bir ekonomik katkının herhangi çeşidi oldukça yabancı görünürdü. Kesin bağlılığı olan Salurlar gibi diğer kavimlerden hiçbir vergi alınmazdı. Onlar hareketlerini göz önünde bulundurarak konseyin emirlerine uyarlar; ancak onlara hiçbir vergi konulmazdı.

O'Donovan'ın meclisteki ve hanlarla özel görüşmeleri sonucunda polis gücünün miktarı ve görevleri konusunda önemli değişiklikler olmuştur. Sonuçta onların sayısı 2.000'e çıkarılmıştır.⁵⁹

Sulama Sistemleri ve Tarım

Hüseyin Baykara devri Merv'in tarım alanındaki altın çağıdır. Halk kendini tamamen ziraata vermiş, tarıma açılmayan arazi kalmamıştır. İşlenmeyen topraklar ark ve kanallar açılmak suretiyle işlenir hâle getirilmiştir.⁶⁰

Merv şehrindeki sulama kanallarının en önemlilerinden biri de Sultanbenddir. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in inşa ettirdiği tahmin edilmektedir. Sultanbend dört büyük ana sulama kanalı ve bu kanallardan çevredeki köylere su taşıyan pek çok küçük kanaldan oluşmaktaydı. Kanalin yapılması ile Merv'deki tarım üretiminde bire yüz oranında artış

⁵⁹ O'Donovan, age, 163-165.

⁶⁰ İsmail Aka, *Timurlular*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 180.

meydana gelmiş böylece bölge bir iskân ve ziraat sahası haline dönmüştü.⁶¹ Sulama kanalları ile verimli hale getirilmeye çalışılan Merv vahası 4.144 km²'bir alanı kaplamakta idi.⁶² Emir Haydar döneminde Merv şehri Buhara Emirliği'ne bağlıydı. Emir Haydar Murgab'ın kanallarının çok azının Merv'e akmasına müsaade etmişti. Şehirde üretim yapılmasına izin vermemişti.⁶³ Merv'de bend sularının işgal amaçlı veya farklı nedenlerle kesilmesi şehirde ciddi su sıkıntısına neden olurdu.⁶⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu vahanın çok küçük bir kısmında sistematik ve bilimsel ziraat yapılmaktaydı.⁶⁵ XIX. yüzyılın sonuna kadar toprağa, suya, tarlaya, oduna hususi anlamda sahip olunmamış, bunların hepsi belli kavimlere köy halkına ait olmuş; kısaca topraktan, sudan ve başka şeylerden ortaklaşa faydalanılmıştır. Şehrin su ihtiyacını karşılamak için birçok kanal ve bend yapılmıştı.⁶⁶

1880'li yıllarda bu bölgedeki tarım, sulama kanalları ve bendlerle ayakta tutulmaktadır. Merv'deki su sistemi bütün bölge için anahtardır. Benti köyündeki büyük su bendi tarım ve sulama açısından oldukça önemliydi. Bütün bu sulama kanallarının sayısı Benti bendindeki kaynaklardan uzaklaştıkça azalırdı. Yılın erken bölümünde su düşük iken bazı kanallar tamamen kuruydu. Küçük olanlarının zaman zaman yönü değiştirildiği için bu tür yerlerde toprağın ekim planı yapılmazdı. Ancak esas kanallar her zaman su içerirdi.⁶⁷ Merv halkı kendileri için önemli olan bendin çalışması için büyük çaba sarf etmiştir.

Bendlerin idaresi açısından mutlak güç hanın elinde olurdu. Yüz adam bend ve onun seddi ile ilgilenmek için görevlendirilirdi. Bu insanlar enerjilerini hızla sürüklenen çalı çırpı demetlerini değiştirmekte sarf ederlerdi. Bendin tahrip olmasını önlemek yoğun bir dikkat gerektirirdi. Gece gündüz vardiyaları yerlerinde olur, yeni gelen çalı çırpıları ve altında ki toprağı sıkıştırırlardı.⁶⁸

Merv, Murgab suyundan beslenen oldukça grift bir sulama şebekesine sahipti.⁶⁹ Merv şehri yeşilliğini ve canlılığını Murgab nehrine borçludur. Ekili bölgenin alanı Murgab'dan elde edilen suyun kalitesi ve yılın kuraklığına göre çeşitlenirdi. Sulanan en büyük bölgenin uzunluğu bendin güneyinden kuzey batı yönüne 80-85 km kadardı. Doğudan batıya en geniş yer takriben 56-64 km arasındır.⁷⁰

Bölgedeki verimli toprak yapısı güzel bir tabii ortam meydana getirmiştir. George N. Curzon, Merv şehrindeki tarım ürünlerinin çeşitliğinden etkilenmiş ve seyahati sırasında Merv şehrinin meralarının, bahçelerinin, meyvelerinin, Hive ve Horasan arasındaki yerlerin hepsinden daha güzel olduğunu belirtmiştir.⁷¹

⁶¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 343; Piyadeoğlu, age, 139.

⁶² Curzon, age, 113.

⁶³ Meyendorf, age, 30.

⁶⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 330.

⁶⁵ Curzon, age, 113.

⁶⁶ Murat Annanefesov, "Şahıs Aile Mülk: Ondokuzuncu Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkmenistan'da Toplum ve Kültür*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 23.

⁶⁷ O'Donovan, age, 194.

⁶⁸ Age, 185.

⁶⁹ Can, agm, 155.

⁷⁰ O'Donovan, age, 194.

⁷¹ Curzon, age, 113.

Merv, kavun ve karpuzu ile ünlüdür. Sıcak bölgelerde yetiştirilen kavun Türklerin yaşadığı bu iklime uygun olan bölgelerde çok görülürdü.⁷² Çeşitli cins ve büyüklükte kavun bulunurdu. Karpuzlar çok büyüktü ve tek bir tanesini bile taşımak oldukça güçtü. Fransız esir Blocqueville, karpuzların pembe, sarı ve beyaz cinslerinin olduğunu, fevkalade tatlı ve leziz olduklarını aktarmıştır.⁷³

Merv halkı kendi toprakları dışında başka bölgelerde de tarım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Önceden eski Merv'e ait olan, ancak sonradan İran bölgesine geçen Duşhak'a eski sahipleri çok sık ziyarette bulunurlardı. Gerçek evleri Merv'de olan iki yüz kişi yalnızca ekim ve hasat zamanları Duşhak'a giderlerdi. Tarımını yaptıkları ekin Kelat Nadri'den yükselen akıntılarla sulanır, kaynağı yeni bir yöne döndüğünde Duşhak çiftçileri Kelat hanının merhametine sığınırldı. Su sağlamak için mısır üretiminin onda birini Kelat hanına öderlerdi.⁷⁴

Menek'teki Merv Türkmenleri tıpkı Duşhak'takiler gibi buraya yalnızca ekim ve hasat dönemlerinde geliyorlardı. Onlar da su ihtiyaçlarını yöneten Kelat hanına ürünün onda birini ödüyorlardı.⁷⁵

Dini Hayat

Ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Merv, tarihte çeşitli dinî inançları bir arada bulunduran bir yer olarak da tanınmaktadır. Burada ateşperestlik, Budizm, Hristiyanlık, Müslümanlık ve Manicilik inançları geniş ölçüde tutunmuştur.⁷⁶

Merv'in dinî ilimler tarihinde önemli bir yeri vardır. Bölgede birçok ilim dalı gelişmiş ve önemli isimler yetişmiştir.⁷⁷ Merv idari ve dinî müesseselerin de merkezi idi. Şehirde çok sayıda cami, medrese bulunurdu.⁷⁸ Merv'deki Müslümanlar iki farklı mezhebe ayrılmıştı. Bunlar Şii'ler ve Sünnilerdi. Türkmenler, Sünni, İranlılar ise Şii'ydi. Blocqueville dinin emirlerine harfiyen riayet eden Türkmenler arasında ham sofuluğun gezmiş olduğu doğunun diğer ülkelerine nispetle çok az olduğunu belirtmiştir. Mesela tütünün dinen mekruh olduğunu kabul etmediklerini ve Yahudilerle birlikte yemek yediklerini ifade etmiştir.⁷⁹

Türkmenlerin hepsi Müslüman'dır. Vambéry'e göre, asıl İslam bilginleri bölgeye gelmediği için Türkmenler İslam dinini gerçek manası ile bilmiyorlardı. Daha çok geleneklerine bağlı olarak yaşamakta idiler. Göçebe yaşam şeklinden dolayı aralarına devamlı olarak gerçek din adamları giremiyordu. Okuma yazma oranlarının düşük olması, kulaktan duyma bilgilerle dini öğrenmelerine neden oluyordu.⁸⁰

Genellikle camileri toprak bir düzlük veya büyük yurtlardan meydana gelmesine rağmen, daha büyük toplulukların namaz kılacak yerleri olurdu. Çoğu Türkmen yemekten

⁷² Hüseyin Salman, "XIII-XV. Asırlar Arasında Orta Asya'da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değerleri", *Meyve Kitabı*, (İstanbul: Kitabevi, 2006), 506.

⁷³ Blocqueville, age, 81.

⁷⁴ O'Donovan, age, 91-92.

⁷⁵ Age, 97.

⁷⁶ Soltanmuradov, agm, 862; Roux, age, 215.

⁷⁷ Özgüdenli, agm, 222.

⁷⁸ Bigi, age, 84; Yakubovsky, agm, 775.

⁷⁹ Blocqueville, age, 61-62.

⁸⁰ Kutay, age, 34.

sonra dua ederdi. Parası olan herkes Mekke'ye giderdi. Kurban bayramı ziyafeti bazıları tarafından yapılır, ancak Ramazan'da pek oruç tutulmazdı.⁸¹

Bölgede yaşayan Yahudilere hoş görü ile yaklaşılmıştır. Seyyahlarımız Yahudilere karşı gösterilen dinî hoşgörü karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Merv şehrindeki Yahudiler dinleri yüzünden herhangi bir sıkıntı yaşamıyorlardı. Yalnızca Müslüman tüccarlar arasında yer bulmak için küçük bir miktar öderlerdi.⁸²

Ticari Hayat

Ortaçağ boyunca Merv halkının en önemli geçim kaynağı ipek ve kumaş dokumacılığı, bakır işçiliği, hayvancılık ve ticaretti. Canlı bir ticari hayata sahne olan şehrin pazarlarından övgüyle söz edilirdi.⁸³ Merv tam manası ile şark hususiyeti taşıyan bir ticaret şehriydi. Kuzeyden güneye ve batıdan doğuya iki büyük cadde, şehir içinden geçer ve bunların kavşak noktasında üstü kubbe ile kaplı olan pazar meydanı bulunurdu. Dükkânlar düz damlı olup, sarraflar, kuyumcular, debbağlar, dokumacılar, bakırcılar, çömlekçilerden oluşan zanaat erbabının dükkânları şehrin merkez kısmındaydı.⁸⁴

Şehir ticaretinin canlanmasında Yahudilerin yanında Arapların da etkin olduğu bilinmektedir. Suriye Araplarının Merv'de ticaretin gelişmesine katkıları olmuştur.⁸⁵

Merv şehri, Orta Asya'daki ipek üretiminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Orta Asya'nın Taşkent ve Semerkand gibi şehirlerinde tamamen yok olan ipek üretimi, Merv şehrinin Şah Murad tarafından 1785'te işgalinden sonra canlanmıştır. Şah Murad bu şehrin bütün ahalisini Buhara'ya göndermiştir. Bu kişiler Buhara'da en sevdikleri uğraşlardan biri olan ipek kültürünü devam ettirmişlerdir. O zamandan beri ipek kültürü gelişmiş ve XIX. yüzyılda Zerefsan bölgesinin pek çok köyünde, Hocend ve Kurama'da temel uğraşlardan biri haline gelmiştir.⁸⁶

XIX. yüzyıla gelindiğinde Merv şehri ticari önemini korumaya devam etmiştir. Şehir halkının çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerde ticaret belirli gelenekler halinde yapılmaktaydı. İki Türkmen arasında alışveriş bitip tükenmek bilmeyen bir çekişme ve tartışma konusuydu. Pazarlık bazen iki veya üç ay sonra sonuçlanırdı. Bir kere söz verildi mi artık ne pahasına olursa olsun verilen söz tutulurdu. Bu prensibin düşmanlarla veya tutsaklarla pek ilgisi yoktu. Türkmenler aralarında anlaşamadıkları, ittifak edemedikleri bir mesele çıkınca "Aksakalların" veya kadıların fikrine veya hakemliğine başvurulardı.⁸⁷

Merv'de pazar iki haftada bir kurulurdu. Aşırı sıcak, tüccarları ve alıcıları gün ortası olmadan öğle uykusu için zorladığından şehirde pazar işi oldukça erken saatlerde yapılır, pek çok kabilenin başkanı da buna katılırdı.⁸⁸

Mervlilerin gelir kaynakları arasında çapullardan elde edilen ganimetler ve esirler de özel bir yer tutmaktadır. Türkmenler Müslüman olarak görmedikleri İranlı Şiileri kaçırıp Buhara Emirliği başta olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde köle olarak satarlardı.⁸⁹ Eğer ailelerinden fidye alabilirlerse, kaçırılanları serbest bırakırlardı. Fidyeye alınması daha

⁸¹ Bacon, age, 67.

⁸² O'Donovan, age, 129.

⁸³ Özgüdenli, agm, 223.

⁸⁴ Yakubovsky, agm, 775.

⁸⁵ Atagarriyev, agm, 388

⁸⁶ Schuyler, age, 188.

⁸⁷ Blocqueville, age, 64.

⁸⁸ O'Donovan, age, 219.

⁸⁹ Baker, age, 219-220.

kârlı idi. Merv’de yağma ve yağmacılar şerefli insanlar olarak görülürlerdi.⁹⁰ O’Donovan, Baba Han’ın bile baskınlara kötü gözle bakmadığını belirterek, kendisi tarafından önerilen yağmacıların para cezası ödemeleri fikri kimse tarafından hoş karşılanmamıştı. Mervlilerin gelir kaynakları arasında çapullardan elde edilen ganimetler ve esirler de özel bir yer tutmaktadır.⁹¹

Merv şehrinde köle ticareti yaygındı.⁹² Şehrin en önemli gelir kaynağı Hive’ye veya Buhara’ya götürülen esirlerin ticaretidir. Esirlerin satışından elde edilen parayı aynı şehirlerde koyun derisi, pamuklu dokumalar, ipekli kumaşlar, yeşil ve siyah çay, pirinç, boya maddeleri, meyve kurusu, tütün, tabaklanmış deri, kap-kacak, şeker, çay ibriği, barut, porselen tabaklar almak için sarf ederlerdi. En son olarak zikrettiğimiz maddelerin çoğu Türkistan ile iyi münasebetlerde bulunmak isteyen Rusya’dan gelirdi. Çünkü Rusya, Türkistan’ın pamuğuna, ipeğine, ham derisine muhtaçtı. Ham deri Rusya’da işlenir ve tekrar Türkistan halkına satılırdı.⁹³

Gündelik yaşamda takas aracı olarak kullanılan paranın türleri Türkmenler arasında pek bilinmiyordu. Türkmenlerin altının değeri hakkında da bilgileri azdı. Onların para birimleri neredeyse tamamen gümüştür. Kâğıt para konusunda belirsiz inançlara sahiptiler. Kâğıt paranın farkına ilk kez Bami ve Göktepe arasındaki yağma sırasında kâğıt rublelerinin ele geçirilmesi sırasında varmışlardı. O’Donovan, Merv’in başlıca Yahudi satıcısı Matthinin, Bami ve Göktepe’deki yağma sırasında ele geçirilen rublelerin hepsini satın alıp on ruble için iki kran vermesinin Türkmenler için merak konusu olduğunu belirtmiştir. Ancak kâğıt paranın değerini anlayınca onun gizemli bir erdemi olduğu sonucuna varmışlardı.⁹⁴

Bakır para Tekeliler arasında kullanılmazdı. Önemli bir miktarı aşmayan, bir “Tenge” veya “Kran”dan fazla olmayan gündelik alışverişler mal değişimi sureti ile yapılırdı. Bir Teke tümeni dört İran tümenine eşittir.⁹⁵

Sonuç

Bu makalede incelenen ve çoğu Avrupalı olan seyyahlar askerî, siyasî ve iktisadî nedenlerden dolayı Merv şehrini ziyaret etmişlerdir. Bölgeye gelen seyyahların sayısı esasında çok fazla değildir. Seyyahlar güzergâhları üzerinde olan şehre ya doğrudan uğramışlar ya da şehri uzaktan görmüşlerdir.

Bu seyyahların Merv ve çevresi hakkında yaptıkları tasvirler, birbirleriyle genel hatlarıyla örtüşmektedir. Özellikle coğrafyanın tasviri başta olmak üzere, ticari ve dini hayat hakkındaki tasvirler aşağı yukarı aynıdır. Merv’in nüfusu ağırlıklı olarak Türkmenlerden oluşmaktaydı. Buharalılar, Hiveliler, Yahudiler ve Ermeniler gibi değişik milletlerden insanlar şehirde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Merv halkının büyük çoğunluğu göçebeydi.

İpek Yolu’nun önemli bir noktasında olan Merv, Murgab suyundan beslenen oldukça girift sulama şebekesi ile ünlenmiş bir şehirdir. Merv şehrinin ayakta kalması su bendlerinin çalışır durumda olmasına bağlıydı. Bu nedenle şehrin yöneticisinin en önemli vazifelerinden biri bendlerin çalışmasını sıkı denetim altında tutmaktır. Şehir özellikle kavun ve karpuzları ile ün kazanmıştır. Şehir halkının başlıca geçim kaynağı; ticaret, baskınlardan elde ettiği

⁹⁰ Bacon, age, 63

⁹¹ O’Donovan, age, 167.

⁹² Meyendorf, age, 59.

⁹³ Blocqueville, age, 82.

⁹⁴ O’Donovan, age, 229.

⁹⁵ Blocqueville, age, 82.

ganimetler ve hayvancılıktır. Çeşitli halklar ve dinlerin bir arada bulunduğu Merv’de dinî hoşgörü hâkimdir. Diğer dinlere mensup insanlar ibadetlerini rahatlıkla yerine getirebilmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ADLER Elkan Nathan, *Jews in Many Lands*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1905.
- AKA İsmail, *Timurlular*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C.8, ss. 557-605 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- ALLWORTH Edward, *Central Asia: 130 years of Russian Dominance A Historical Overview*, London: Duke University Press, 1994.
- ANNANEFESOV Murat, “Şahıs Aile Mülk: Ondokuzuncu Yüzyılda Sosyal Ve Ekonomik Hayat”, *Türkmenistan’da Toplum ve Kültür*, çev: Büşra Ersanlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 21-34.
- ARIK Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- ATALAY İbrahim, “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Türkler*, C.1, ss. 242-259, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- AYNAKULIEVA Gülnisa, “Fergana’da Yerleşim Yerleri”, *Türkler*, C.5, ss. 377-387, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- BACON Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, Çev: Tansu Say, İstanbul: Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz.
- BAKER Valentine, *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-Turkoman Frontier*, London: Chatto and Windus, Piccadilly, 1876.
- BARTHOLD V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
- BARTHOLD V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010
- BİĞİ Muhammed Zâhir, *Mâverâünnehir’e Seyahat*, Çev: Ahmet Kanlıdere, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- BREGEL Yuri, “Bigar, Bigari”, *Elr*, C.4, ss. 249-251.
- BLOCQUEVILLE Henri de Coulboeuf de, *Türkmenler Arasında*, Çev: Rıza Akdemir, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- CAN Yılmaz, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, C.3, ss. 150-160 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- CURZON George N., *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, London: Frank Cass & Co. Ltd, 1967.
- CÜVEYNÎ Alâeddin Ata Melik b. Muhammed, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- ÇELİK Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.
- ESİN Emel, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXIV, ss. 18-21, Ankara: Milli Eğitim Basım Evi, 1976.
- FAZLULLAH Reşîdü’l-dîn, *Selçuklu Devleti= Cam’üt-Tevarih*, Çev: Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- KUTAY Cemal, *Sahte Derviş*, İstanbul: Sile Matbaası, 1970.

- MACGAHAN İ A. *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev; Kolağası Ahmed, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- MEMİŞ Ekrem, *Türk Kültür Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.
- MERÇİL Erdoğan & Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- MEYENDORF Baron, “A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820”, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004.
- O'DONOVAN Edmond, *The Merv Oasis*, C. II., London: Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, 1882.
- OLUFSEN O., *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heinemann, 1911.
- ÖNGÜL Ali, *Selçuklular Tarihi*, Manisa: Emek Matbaası, 2007.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Merv”, *İslam Ansiklopedisi*, C.29, ss. 221-223 Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- PIYADEOĞLU Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.
- ROUX Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2001.
- ROUX Jean-Paul, *Orta Asya*, Çev: Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2006.
- SALMAN Hüseyin, “XIII-XV. Asırlar Arasında Orta Asya’da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değerleri”, *Meyve Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2006, 505-516.
- SARAY Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- SARAY Mehmet, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989.
- SAYAN Yüksel, “Merv”, *İslam Ansiklopedisi*, C.29, ss. 223-225 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- SCHUYLER Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- SOLTANMURADOV Güçmurat, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, *Türkler*, C.8, ss. 850-869, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- VAMBERY Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev: N. Ahmet Özalp, İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- YAKUBOVSKY A., “Merv”, *İslam Ansiklopedisi*, C.7, ss. 773-777, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- ATAGARRİYEV Yegen, “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, *Türkler*, C.5, ss. 388-393 Ankara, 2002.
- ZARCONÉ Thierry, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, Çev: Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- ZİYAYEV Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.